

TÜRK

2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 25, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 27.04.2021

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 21.05.2021

Sayfa / Page: 205-219

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Arş. Gör. Dr. Yasin Karadeniz

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü

ykaradeniz57@gmail.com

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE EDİLGENLİK KATEGORİSİ

Öz

Türk dilinde cümle kurgusunun en önemli iki unsuru yüklem ve öznedir. Cümlede bütün işi üstlenen özne, bazı durumlarda ikinci plana atılmaktadır. Cümle kurgusunda öznenin ikinci plana itilmesi veya kullanımdan düşürülmesi edilgenlik olarak adlandırılmaktadır. Öznenin arka plana atılması sürecinde yüklemi oluşturan fiile bazı yapım ekleri eklenmektedir. Türk dil bilgisi çalışmalarında edilgenlik, fiilin çatı kategorisinde incelenmekte ve edilgenlik ekleri ise fiil türündeki yapım ekleri bahsinde edilgen fiil türeten ekler olarak anlatılmaktadır.

Bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesinde edilgenlik konusu morfolojik ve semantik açıdan incelenmektedir. Amacımız Yeni Uygur Türkçesinde edilgen yapıların oluşumunu eş zamanlı ve art zamanlı örneklerle ortaya koymaktır. Bu bağlamda, öncelikle Türk dilinde edilgenlik konusu üzerine genel görüşler verilecek, sonrasında Yeni Uygur Türkçesinde edilgenlik, morfolojik ve semantik bakımdan değerlendirilecektir. Edilgenlik ekinin kullanılması ya da kullanılmaması durumu, edilgen morfolojili ve etken morfolojili edilgenlikler olarak iki başlığa ayrılacaktır. Ekin kullanılmaması ya da ekin dönüşlü çatıda olması durumu ise semantik açıdan değerlendirilecektir. Ayrıca sıfat fiil eklerinin edilgenlik konusundaki etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Edilgenlik, etken çatı, sıfat fiil, dönüşlü, yönetim kuramı.

PASSIVITY CATEGORY IN THE NEW UYGHUR TURKISH

Abstract

The two most important elements of sentence construction in the Turkish language are verb and subject. The subject, who assumed all the work in the

sentence, is in some cases subordinated. In sentence fiction, pushing the subject to the second plan or dropping it out of use is called passivity. In the process of throwing the subject to the background, some derivational affixes are added to the verb that constitutes the predicate. Passivity in Turkish grammar studies is examined in the voice category of the verb, and passivity suffixes are described as passive verb derivative suffixes in the case of verb-type construction affixes.

In this study, the issue of passivity in the New Uyghur Turkish is examined morphologically and semantically. Our aim is to reveal the formation of passive structures in the New Uyghur Turkish with synchronic and diachronic examples. In this context, first of all general views will be given on the issue of passivity in the Turkish language, following, passivity in the New Uyghur Turkish will be evaluated in terms of morphology and semantics. State of using or not using the passivity suffix, it will be divided into two titles as passive morphology and active morphological passivity. If the not using of the affix or the condition of the attachment being on the reflexive, it will be evaluated in terms of semantics. Also, the effect of a participle affixes on passivity will be emphasized.

Key Words: Passivity, active voice, participle, reflexive, government theory.

Giriş

Türk dilinde çatı konusu, son dönem araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Funda Kara oldurgan ve ettirgen çatı eklerinin işlevleri üzerinde durduğu çalışmasında her iki yapıda da aynı eklerin kullanılmasına rağmen işlevlerinin farklı olmasıyla birbirinden ayırdığını dile getirmiştir (2016: 1204-1215). Bilal Uysal Türkçedeki işteş çatıyı ele aldığı çalışmasında işteş çatı konusunu dünya dilleri ve Türkçede biçimbirimsel ve sözdizimsel açıdan ele almıştır (2019). Türkiye Türkçesinde ek yığılması konusu ele alan Ahmet Turan Doğan -(X)n, -(X)l çatı eklerinin üst üste kullanımı ile ilgili farklı adlandırmaların olduğu belirterek bu yapıların dil bilimsel sebeplerini açıklamıştır (2019: 53-72). Türkiye Türkçesinde fiil çatıları konusunu ele alan Bilal Yücel ise çatı konusu ile Türkçede henüz bir fikir birliğine varılamadığını dile getirmiştir (2011: 268). Bu çalışmalarda genel olarak çatı konusu ek temelinde değerlendirilirken aynı eklerin kullanıldığı çatılarda cümlenin anlamına bakılması gerektiğini dile getirilmiştir. Bu çalışmalardan hareketle semantik konusıyla doğrudan bağlantılı olan geleneksel dilbilgisinde çatı, fiilin nesne ile özne bağlantısının biçimini yansıttığı söylenebilir. Fiillerin çatı bakımından incelenmesi, cümledeki değişimin semantik açıdan değerlendirilmesini de gerektirmektedir. Bu nedenle çatı konusunun hem sentaks hem de semantik açıdan incelenmesi zorunlu hâle gelmektedir.

Genel olarak Türk dilinde edilgenlik kategorisi, geçişli ya da geçişsiz fiillere *-l*, *-n* eklerinin getirilmesiyle teşekkül etmektedir. Türk dilinde geçişli ya da geçişsiz fiillere edilgenlik eklerinin *-l*, *-n* getirilmesiyle edilgen çatılı fiiller yapılmaktadır. Yani edilgen yapıların aslında etken fiillerden türetildiği görülmektedir. Türk dilinde özellikle de Çağdaş Türk Lehçelerinde çatı konusu, fiilin özne veya nesnenin durumuna göre biçim değiştirmesi bakımından ortak olmasına rağmen konunun adlandırılmasında bir birlik sağlanamamıştır. Neredeyse bütün Çağdaş Türk Lehçelerinde hem etken hem de edilgen çatıdaki fiiller farklı terimlerle adlandırılmaktadır. Türkiye Türkçesinde etken çatıdaki bir fiil Özbek Türkçesinde *anıq nisbät*, Yeni Uygur Türkçesinde *addiy dāricä*, Kazak Türkçesinde *negizgi etis*, Azerbaycan Türkçesinde *mä'lum növ*, Türkmen Türkçesinde *işligiñ düyp*

derecesi şeklinde adlandırılmaktadır. Edilgen çatıdaki fiiller ise Özbek Türkçesinde *mächul nisbätägi fe'l*, Yeni Uygur Türkçesinde *mächul däricä*, Kazak Türkçesinde *ırksız etis*, Azerbaycan Türkçesinde *mächul fe'l* şeklinde adlandırılmaktadır (Gürsoy-Naskali 1997: 39). Bu listeyi daha fazla uzatmamak adına bütün Çağdaş Türk Lehçelerindeki adlandırmaları vermek yerine sadece farklı adlandırmaları göstermek için belli başlı lehçeleri vermek yeterli görülmüştür.¹

Türk dili üzerine çalışmalar yapan pek çok Türkolog edilgenlik konusu ile ilgili görüşlerini belirtmişlerdir. Türkologların edilgenlik konusunu daha çok çatı başlığı altında inceledikleri ancak konuyu adlandırırken Türkologlar arasında bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Muharrem Ergin eylemden eylem türeten yapım eklerinden hareketle edilgenliği açıklamıştır. Ergin, edilgenliği temel olarak pasiflik ve meçhul ifade eden fiiller içerisinde değerlendirmiştir. Ergin'e göre meçhul eylemler, işi kimin yaptığı kesin olmayan eylemlerdir (2013: 204-207).

Tahsin Banguoğlu ise edilgenliği fiilin çatısı altında incelemiş ve edilgenlik için *edilgen görünüşü* terimini kullanmıştır (2007: 413-414).

Zeynep Korkmaz edilgenlik yapısını edilgen çatı ve öznesi belli olmayan yani meçhul çatı olmak üzere ikiye ayırmak suretiyle incelemiştir. Burada edilgen çatıda özne pasif durumda iken meçhul çatıda ise özne bilinmediği için bir bilgi verilmemiştir. Her iki çatıda fiiller edilgenlik eklerini alarak oluşturulmaktadır ve etken çatıdaki fiilin nesnesi edilgen çatıda öznenin konumuna yerleşmektedir (2014: 500-502).

Kemal Eraslan edilgenliği yapım ekleri bahsinde değerlendirmiştir. Eraslan, edilgen fiillerin *passiv* ve *meçhul* olmak üzere iki ifade şeklinin olduğunu dile getirmiştir. Passiv ifade geçişli fiillere edilgenlik ekinin eklenmesiyle oluşurken meçhul ifade ise geçişsiz fiillere edilgenlik ekinin getirilmesiyle oluşmaktadır (2012: 313-314).

Tahir Nejat Gencan edilgen çatının kullanım özelliklerini açıklarken etken yapıdaki cümlenin nesnesinin edilgen yapıda özne konuma geçtiğinde belirtme durum ekinin $\{-y\}I\}$ düştüğünü ve bunun yanı sıra cümledeki gerçek öznenin “tarafından, etkisiyle, dolayısıyla” gibi kelimeler ya da (-CA) eki alarak edilgen yapıda kullanıldığını belirtmiştir (2001: 367-369).

Kornfilt Türkçedeki edilgen yapıları kişili edilgen ve kişisiz edilgenlik adı altında eylem biçimbirimi temelinde incelemiştir (1997: 323-324).

Göksel ve Kerslake ise etken bir fiilin edilgen hale getirilmesindeki amacın nesnenin özne konumuna yükseltilmesi ve eylemi yapanın baskılanması olduğu belirtmişlerdir (2005: 134).

Çalışmada öncelikle Tarihi Türk lehçelerinden Çağdaş Türk Lehçelerine kadar edilgenlik işlevinde kullanılan *-l* ve *-n* yapım eklerinin durumu art zamanlı ve eş zamanlı olarak bazı örneklerle gösterilecektir. Bundan sonraki bölümlerde ise edilgenlik yapısı, Yeni Uygur Türkçesinde morfolojik ve semantik açıdan değerlendirilecektir. Bu incelemede özellikle biçimbirimsiz edilgenlik ve sıfat fiil eklerinin bu kuruluşdaki rolü hakkında da bilgiler verilecektir.

¹ Çağdaş Türk Lehçelerindeki etken çatı ile ilgili adlandırmalar için Emine Gürsoy-Naskali'nin “*Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*” na bakılabilir (1997: 37-39).

İnceleme bölümü beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Yeni Uygur Türkçesi temelinde Türk dilinin genel edilgen morfolojisi hakkında bilgiler verilecektir. Sonraki bölümde ise, etken morfolojili edilgenlikler bir başka deyişle biçimbirimsiz edilgenlikler üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde sıfat fiil eklerinin edilgen yapıların oluşumundaki rolü üzerinde durulacak, sonraki bölümlerde ise çatı nöbetleşmesi ve meçhul çatı yapıları üzerinde durulacaktır.

İnceleme

Tanımı ve adlandırması nasıl olursa olsun morfolojik biçimbirim açısından Tarihi Türk Lehçelerinden Çağdaş Türk Lehçelerine kadar edilgenlik eklerinin ortaklığı söz konusudur. Çağdaş Türk Lehçelerinde edilgen biçimler ortak olmasına rağmen edilgen çatının adlandırılmasında ortaklık söz konusu değildir. Edilgen çatılı fiillerin Türkmen Türkçesinde *gaydım*, Kumuk Türkçesinde *betsiz*, Kırgız Türkçesinde *tuyuk*, Karaçay-Balkar Türkçesinde *araş* ve Tatar Türkçesinde *töşim* biçiminde adlandırılması aradaki ayrışmanın bir göstergesidir (Zeynalov 1993: 332-333).

Eski Uygur Türkçesinde edilgenlik eklerinin günümüzde olduğu gibi kullanıldığı birçok örnekte görülmektedir (Eraslan 2012: 110). Gabain ise Eski Türkçenin Grameri eserinde *-l* ve *-n* eklerinin edilgenlik ve meçhullük bildirdiğini belirtmiştir (2003: 59). Eski Uygur Türkçesindeki *-l* ve *-n* fiilden fiil yapım eklerinin Karahanlı Türkçesi döneminde de aynı şekilde edilgenliği ifade etmede kullanıldığı görülmektedir:

añarsöz ay-ıl-dı (DLT-I, 263-23) “Ona söz söylendi.

Begge alkış al-ka-l-dı (DLT-I, 249-17) “bey alkışlandı”

İki türlü erke kat-ıl-ma yıra (KB-4271) “iki türlü insanın arasına katılma”

Öndünki uçta tut-ul-maduğ (Arat, 2007: 90) “öndeki uçta tutulmamış”

rahu öze abiê-ıl-mağ-sız (Arat 2007: 88) “rāhu tarafından örtülmeden”

Ol tunluğu wiyakrit kıl-ıl-mışärip... (UII 39) “Bu canlıya önceden haber verilmiş.”

Harezmi Türkçesi döneminin önemli eserlerinden biri olan Kısasü'l-Enbiyâ'da edilgen biçim birimler Türk dilinin tarihi seyrine uygun şekilde kullanılmıştır:

Muhammed Resülu'llāh atı bit-il-gen temür bağı İblis oğurladı. (KE 24r 16) “Allah'ın resulü Muhammed'in adının yazıldığı demir bahçesini İblis gizledi.”

kaçır otun kêtürdi uruğı kes-il-di (KE 43r 3) “Katr odun getirdi soyu kesildi.”

Tarihi Türk Lehçelerinde olduğu gibi Çağdaş Türk Lehçelerinde de *-l* ve *-n* bazen ses değişikliğine uğramış olsa da edilgen biçimbirimler olarak kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu biçimler edilgenliğin ifadesinde işlek olarak kullanılmaktadır: *pozul-* “bozulmak”, *deyil-* “denilmek”, *oxun-* “okunmak” vb. (Yalçın 2018: 208-209). Kazak Türkçesinde bu biçimbirimlerden *-l* daha çok edilgenlik ifade eden fiil yapımında kullanılırken *-n* biçimbirimi ise dönüşlülük ve meçhullük ifade eden fiillerin yapımında kullanılmaktadır: *tabıl-* “bulunmak”, *kiyil-* “giyilmek”, *bölin-* “bölünmek” vb. (Biray vd. 2015: 78-79). Kırgız Türkçesinde daha çok *-l* edilgen

biçim birim olarak kullanılmaktadır: *aydal-* “kovulmak”, *cuul-* “yıkanmak” vb. (Kasapoğlu Çengel 2017: 152).

Ayrıca *-n* eki de ünlüyle biten fiillerden ve *-l* ünsüzüyle biten fiillerden sonra edilgenlik işlevinde kullanılmaktadır: *taşta-n-* “atılmak”, *sal-ı-n-* “kurulmak”, *bil-i-n-* “bilinmek” vb. (Kasapoğlu Çengel 2017: 151).

1. Edilgen morfolojili edilgenlikler

Türk dilinin genel edilgenleştirici biçimbirimleri Türk dilinin yazılı ilk metinlerinden Çağdaş Türk Lehçelerine kadar varlığını korumuş ve işlek olarak kullanılmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde de büyük oranda aynı işlevde kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinin de genel olarak edilgen yapıdaki fiiller *-l* biçimbirimiyle yapılmaktadır:

On parça maqal yéz-il-di. “On parça atasözü yazıldı”

Bunun yanı sıra son sesinde *-l* sesi bulunan veya ünlü ile biten fiillere *-(i/u/ü)n* edilgen biçimbirimi getirilmektedir: *qil-i-n-di* “yapıldı”, *sél-i-n-* “hazırlamak”, *yéz-i-l-di* “yazıldı”

(Tehur 2010: 1614; Muzat 2003: 235).

Eòmet sinip başliqliqığa *sayla-n-di.* “Ahmet sınıf başkanlığına seçildi.”

Oyun baş-la-n-di. “Oyuna başlandı.”

(Sali 2004: 282)

Bu edilgen biçimbirimlerin kullanım şekli, bazı lehçelerde çeşitli ses ve yapı değişikliğine uğramasına rağmen genel olarak ortaktır.

Mesela Yakut Türkçesinde *-(i)lin*, *-(i)lin* ekleri edilgen biçimbirim olarak kullanılmaktadır.² Aynı şekilde Nogay Türkçesinde yapım ekleri *-l* ve *-n*, fiilin çatısını değiştirme görevindedir. Her iki ek de edilgen biçimbirimler olarak kullanılmaktadır:

Köbinşe quba taldan ör-il-ip et-ilingenler (Qapayev 1995: 10).

“Çoğunlukla kızıl daldan örülerek yapılmış.”

Kırgız Türkçesinde “*-l*” fiilden fiil yapım eki, doğrudan etken fiil çatısını edilgen hâle getirme görevindedir. “*-n*” eki ise edilgen çatılı fiiller yapabildiği gibi dönüşlü-meçhul fiiller yapımında da kullanılmaktadır: *şayla-n-* “seçilmek”, *süylö-n-* “söylenmek”, *cıyl-l-* “toplanmak”.vb. (Kasapoğlu Çengel 2017: 151-152). Gagavuz Türkçesinde bu ekler fiil çatısını edilgenleştirme görevinde kullanılmaktadır: *sarılêr* “satılmış” vb. (Özkan 2019: 184-185).

Yeni Uygur Türkçesinde edilgen morfolojideki fiiller, etken fiillerden türetilmektedir. Burada önemli olan edilgen morfolojili fiillerin hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden kurulabilir olmasıdır. Edilgen morfolojide fiilin ifade ettiği işi yapan özne cümlede açık değildir:

Terep-terepin anla-n-ğan qattiq avazlar keñ gölniñ içini zilzilige keltürdi (Ötkür 1985: 165)
“Her taraftan işitilen kuvvetli ses geniş boğazın içini inletti.”

² Bu ekin oluşumu hakkında ayrıntılı bilgi için Saha Türkçesi gramerine bakabilirsiniz (Kirişcioğlu 2018: 158).

Birdemdin kéyin imamniñ rehmaet-heşqallisi anla-n-di. (Ötkür 1985: 55) “Bir zaman sonra imamın teşekkür ettiği duyuldu.”

Geçişli bir fiille edilgen morfolojide yapılar oluşturulacaksa cümlelerin öznesi genellikle düşürülmektedir ve nesne öznenin rolünü üstlenmiş görünmektedir. Bu nedenle cümlede yer alan sözde özne konumundaki nesne, yapılan işten doğrudan etkilenmektedir.

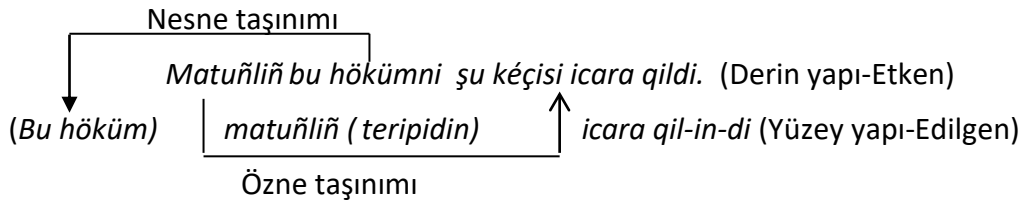
Etken: (1a) *Bala nanni késivatti.* “Çocuk ekmeği kesti.”

Edilgen: (1b) *Nan kes-il-di.* “Ekmek kes-il-di.”

Örnek (1a) cümlesinde *kes-* fiili geçişli bir eylemdir. *kes-* fiiline *-(i)l* biçimbirimi eklenerek edilgen hâle dönüştürülmüş. Fiilin edilgen biçimbirimi almasıyla özne düşürülmüş ve (1a) cümlesinde nesne konumundaki *nan*, ön plana çıkarılarak (1b)’de özne konumuna yükseltilmiştir. Dilbilimi alanında *Burzio Genellemesi* olarak da bilinen kurala göre, özne konumundaki öge silince veya düşürülünce fiil nesneye hâl eki yükleme görevini kaybeder. Nesnenin tekrar cümlede görevlendirilmesi için nesne, hâl eki ile özne konumuna yükseltilir (Holmer 1996: 64). Buradaki örnekte görüldüğü gibi *kes-* fiili edilgenleşme sürecinde öznesini yönetme ve öznesine hâl yükleme görevini yitirir. Bu nedenle cümledeki gerçek özne olan *bala* silinmiştir. Edilgen biçimbirimli *kes-il-di* fiilinin cümlesini yönetebilmesi için nesne yalın hâl ile özne konumuna getirilmiştir.

Türk dilinde biçimbirimsiz yapıların oluşumunu incelemek için farklı yöntemlere ihtiyaç duyulmaktadır. Burada Chomsky’nin Üretken Dönüşümlü Bilgisi ve Yönetim-Bağlama Kuramı yöntemlerinden faydalanmak gerekebilir. Cümlelerin oluşumundaki unsurlar rastgele seçilmezler ve gelişigüzel dizilmezler. Türk dili gibi eklemeli dillerde yüzey yapı önemlidir (Chomsky 1981). Chomsky, Üretken Dönüşümlü dilbilgisi kuramıyla dilin sürekli yeniden üretildiğini ve geliştiğini, bu üretimin sonunun olmadığını vurgulamıştır. David Crystal de yaptığı çalışmalarla bu görüşü desteklemiştir (1992: 151-152). Bu nedenle Türk dilinde bazı oluşumların biçimbirimsiz oluşumu, derin yapı-yüzey yapı ilişkisi içerisinde incelendiğinde anlam farklılıklarını ortaya çıkarmak daha kolay olacaktır. Türk dilinin günümüzdeki temsilcilerinden olan Yeni Uygur Türkçesinde de edilgen morfolojili eylemler, doğrudan edilgen biçimbirimle yapılabildiği gibi derin yapıda geçişli çatıya sahip bir cümlelerin nesne konumundaki ögesi, yüzey yapıda özne konumuna geçerek *teripidin* edatı ile bir öbek yapı oluşturabilmektedir. Böylelikle yüzeyde, derin yapının öznesinin de yer aldığı edilgen biçimbirimler oluşturulabilmektedir:

Bu höküm şu kéçisi Matuñliñ teripidin icara qil-in-di... (Ötkür 1985: 397-398) “Bu hüküm bu gece Matunlin tarafından yerine getirildi...” Buradaki örneğin derin yapıda geçişli iken yüzeyde *teripidin* edatının da yardımıyla edilgen hâle dönüşümü şema şeklinde de gösterilebilir:

Yukarıda derin yapıda nesne konumunda olan “*bu h k mni*” yüzey yapıda cümlenin çatısının değişmesiyle birlikte özne konuma yükselmiş görünmekte ve bu taşınma sırasında derin yapıdaki fiilin ona yüklemiş olduğu yükleme h li ekini de bırakarak yalın hâle geçmiştir. Aynı zamanda derin yapıda özne konumunda olan “*Matu li *” ise yüzeyde *icara qil-* fiilinin yönetimine girmiş ve *teripidin* edatı ile birlikte bir öbek yapı oluşturmuştur. Nesnenin taşınarak özne konumuna yükselmesiyle yönetim kuramı devreye girmektedir.  nk  nesne, özne konumuna yükselince *icara qil-* fiilinin yönetim alanının dışına çıkmakta ve fiille arasındaki bağlantı unsuru olan yükleme h li ekini düşürmektedir.

Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi Yeni Uygur Türkçesinde *teripidin* edatı ile oluşturulan bu yapıdaki kullanımların birçok  rneği vardır:

Bu ikkiylen bayiķi koğgila  k nliride helķ teripidin teyinle-n-gen on ikki vekilni  bařliķliri bolup... ( tk r 1985: 42) Bu ikisi, o isyan günlerinde halk tarafından tayin edilen on iki vekilin başkanları sıfatıyla...

Uni  kim teripidin yüz-il-ęanlięini  niķlalmaptu. ( zt rk 1997: 215). “Onun kim tarafından yazılmış olduğunu açıklayamamış

Beşinçi, şehir ve y zilarada qoğgila ilar bilen alağe bağliğan dep, şamexsut va  teripidin qama-l-ęan ellik t t kişi derhal boşit-il-idu. ( tk r 1985: 365) “Beşincisi, şehirlerde ve köylerde isyancılarla alakaları var diye, şahmaksut şah tarafından hapsedilen elli dört kişi derhal serbest bırakılacak.”

2. Etken morfolojili edilgenlikler

Türk dilinde temel edilgenlik ekleri daha önce belirtildiği gibi *-l, -n* dir. Ancak bazı örneklerde bu ekleri almadan da fiillerin edilgenlik ifade edebildiği bilinmektedir. Bu tür kullanımlar, Tarihi Türk Lehçelerinden  ağdaş Türk Lehçelerine kadar geçerliliğini korumuştur. Etken morfolojili edilgen yapılar ya da bir başka değişle biçimbirimsiz edilgenlikler, bilinen ilk yazılı metinlerimizden günümüze kadar kullanılagelmiştir. Türk dilinde edilgenlik genel olarak edilgenlik ekleriyle yapılmakla birlikte biçimbirimsiz de edilgenliğin ifade edilebilmesi hatta bu örneklerin aynı metinlerde bile olması, bu yapıların üzerinde durulmasını gerekli kılmaktadır. Diğer dünya dillerinde edilgen yapıların görünümüne bakıldığında dünya dillerinin önemli bir bölümünde biçimbirimsiz edilgenliğin kullanıldığı görülmektedir (Haspelmath 1990: 28).

Türk dilinin yazılı ilk metinlerinden günümüzdeki  ağdaş Türk Lehçelerine kadar kesintisiz örnekleri bulunan biçimbirimsiz edilgen yapıların oluşumunda sıfat fiil eklerinin etkin kullanımı dikkat çekmektedir (Karabulut 2011: 153). Mesela Orhun Kitabelerindeki şu  rnek *Te ri teg te ri yaratmış t r k bilge kağan* (BKT G13, Tekin 2014: 68) ifadesi “Tanrı gibi tahta oturmuş/oturtulmuş Türk Bilge Hakan” şeklinde edilgen biçimbirim kullanılmadan edilgenliği ifade edebilmektedir. Bu kullanım şekilleri Türk dilinin tarihi seyri içinde hemen her dönemde tespit edilmiştir. Eski Uygur Türkçesinde *Qudqargu t nlığlar* “kurtarılacak canlılar” (Arat 2007: 44), *qılmağu kılınç* “yapılmayacak iç” (Gabain 2003: 56); Karahanlı Türkçesi döneminde *baręu yer* “gidilecek yer” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 13), *Bilmiş yek bilmed k kişiden yeg* “Tanınmış şeytan tanınmadık kişiden iyidir” (Atalay 2006: DLT III-160); Harezmi-Kıpçak döneminde *sığingu y r* “sığınılacak yer”, *bu aytған ell rd * “bu konuşulan şehirlerde” (Eckmann 1998: 193-194); Çağatay Türkçesi döneminde *yığlağu yoğ ki k lg  yaylığ iç* “ağlanacak değil gülünecek bir iç” (Eckmann 2003: 101)  rnekleri çeşitli sıfat fiil ekleriyle birlikte kurulan yapılar, biçimbirimsiz edilgenliği oluşurmaktadır.

Aynı şekilde  ağdaş Türk Lehçelerinde de farklı sıfat fiil ekleriyle birlikte kullanılan bazı yapılar biçimbirimsiz edilgenliği oluşurmaktadır. Kırgız Türkçesinde *Camanga aytған söz*,

kulaktın sırtında kalat. “Kötüye söylenen söz, kulağın dışında kalır.” (Şavk 2018: 94); Kazak Türkçesinde *aytar söz* “söylenecek söz”, *jılqı jortatın dala* “yılık koşturulacak bozkır” (Bıray vd. 2015: 122-123); Özbek Türkçesinde *Sevgi degan bedavo dardni bu ko'ksimdan yulгим keladi.* (Baxtiyor 2016: 82) “Aşk denen/denilen dermansız derdi göğsümden koparmak istiyorum. Çuvaş Türkçesinde *atqan ok* “atılan ok”i *atar ok* “atılan ok”; Karaçay Türkçesinde *catariq cer* “yatılacak yer”; Başkurt Türkçesinde *oqih kitap* “okunacak kitap”; Altay Türkçesinde *atar oqtıy uçtı* “atılan ok gibi uçtu” (Karabulut 2011: 157-159) biçimindeki kullanımlar, Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli sıfat fiil ekleriyle birlikte kullanılan yapılarda biçimbirimsiz edilgenliğin ifade edilebildiğini göstermektedir.

Sıfat fiil eklerinin edilgenliğin ifade edilmesindeki bu rolü, Yeni Uygur Türkçesinde pek çok örnekte görülmektedir. Bu yapılarda, derin yapıdan yüzeye geçişte morfolojik bir değişim yaşanmakta ve sıfat fiilin edilgenlik ekinin yerini aldığı görülmektedir. Yani derin yapının nesnesi, yüzey yapıda sıfat fiil ekiyle nitelendiğinde ortaya etken morfolojili edilgen yapılar çıkmaktadır. Bu yapıların oluşumunda Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde daha çok *-gu*, *-mış*, *-DAÇI*, *-GAN* sıfat fiil eki kullanılırken Yeni Uygur Türkçesinde “*-GAN* ve *-miş* eklerinin yanı sıra *-ydiğan*, *-vatқан*, *-mAs*” gibi farklı sıfat fiil eklerinin de etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Sıfat fiil ekleriyle birlikte edilgen biçimbirimsiz bu yapıların oluşumu yönetim-bağlama kuramı çerçevesinde daha ayrıntılı gösterilebilir. Yönetim kuramına göre öbek yapıların ya da cümlelerin yöneticisi olan baş unsur sonda bulunur. Bu nedenle öbek ya da cümlenin tamlayıcıları baş unsurun anlamının ortaya çıkmasında yardımcı görevdedir. Bu durum Yeni Uygur Türkçesi için de geçerlidir. Cümlenin baş unsuru olan fiil, yönetimi altındaki yardımcı unsurların ek alıp almamasında rol oynamaktadır. Ancak cümlenin yardımcı değil tamlayıcı unsuru olan özneyi fiil yönetemez ve ek alıp almamasına karar veremez (Hirik 2017: 401-402). Bu nedenle etken çatılı bir fiil edilgenleştirici biçimbirimi aldığı anda eylemi yapan kılıcı/edicinin düşmesi gerekir. Derin yapıdaki öznenin pasif duruma düşmesiyle yapılan işten etkilenen nesne, yüzey yapıda öznenin konumuna yükselmektedir. Böyle olunca da yüzey yapının eylemi yani baş unsur, özne konumuna yükselen nesneyi yönetemez ve nesnenin ek alıp almamasına karar veremez. Türk dilinin genel edilgen çatılı cümle kurgusu bu şekilde oluşmaktadır (Karabulut 2011: 134). Ancak şimdi bazı örneklerde görüleceği gibi fiilde sıfat fiil eki kullanılmışsa edilgenleşme için mutlaka edilgen biçimbirim kullanması zorunlu değildir. Bu kullanımlarda öznenin kullanımdan düşmesi ön plandadır.

İçkerige kir!- dé-gen avaz añlandi. (KBS, 243) “İçeriye gir diye ses işitildi.”

Kış künliri mektepke *qala-ydiğan* kömürni oquguçılar özi élip kéletti. (Yılmaz 2009: 80) “Kışın okulda yakılan kömürü öğrenciler getirirlerdi.”

Bu “*séğizxan*” *dé-gen kimkin -he?* (Ötkür 1985: 238) “Bu “Saksağan” denen/denilen kim ki, ha?”

Tömür di-gen oğri cénimğa zix bolup turmiğan bolsa, bu béşi çoñ técimellerniñ edivini rasa bérıp qoyattım! “Timur denilen hırsız canımı sıkmasaydı, bu başı büyük sefillerin haddini bizzat bildirirdim!” (Ötkür 1985: 355)

Hemme işniñ béşi tes di-gendek, bu işni nimidin başlaşni bilmey turattım. “Her işin başı zor denildiği gibi, bu işe nereden başlayacağımı bilmiyordum.” (Ötkür 1985: 352)

Bu kedimki edipler içidiki bir hil köz karaş, yeni «Şi Vañmu» degen yer nami de-ydiğan köz karaş idi. (Veli 1986: 57) “Bu, eski ediplerin bir çeşit görüşü, yani «Şi Vangmu» yer adı denilen görüş idi.”

Uniñ yuqirdiki rehimdillik obrazini **tesvirle-ydiğan** teħellus leķemliridin başka yene bir munçe rehimsizlik hem setlikini **tesvirle-ydiğan** bir munçe teħellus leķemlirimu bar. (Veli 1986: 65) “Onun yukarıda *tasvir edilen* lakaplarından başka yine şefkatsizlik ve çirkinliğini, şefkatlilik ve görkemliliği tasvir eden birçok lakapları da vardır.”

Seperkul di-gen qéri técimel nime boldum deydikin? (Ötkür 1985: 51) “Seferkul denilen yaşlı sefil kendini ne sanıyor ki?”

Örnek cümlelerde yüzey yapının çatısı etken olabildiği gibi edilgen de olabilmektedir. Ancak bizim burada asıl dikkat çekmek istediğimiz konu, derin yapıda etken çatıda olan cümlelerin yüzeyde biçimbirimsiz edilgenliği ifade edebilmesidir. Biçimbirimsiz edilgenliğin ifadesinde sıfat fiil ekleri etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Sıfat fiil eklerinin etkisini şu şekilde açıklayabiliriz. Buradaki örneklere bakıldığında sıfat fiil, derin yapının öznesini değil özne dışında kalan kısmı nitelemektedir. Sıfat fiil eklerinin birleşik yapılar oluşturma özelliği sebebiyle sıfat fiil ile oluşturulan yan cümlede derin yapının nesnesi nitelenmek istendiğinde edilgen biçimbirimsiz etken yapılar ortaya çıkmaktadır. Bu durum tarihi Türk lehçelerinden günümüzdeki Çağdaş Türk Lehçelerine kalan bir mirastır. Özellikle bu şekildeki yapıların Çağatay Türkçesinde kullanım sıklığının artması ve Çağatay Türkçesinin günümüzdeki varisleri diyebileceğimiz Özbek Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesi, biçimbirimsiz edilgenliklerin sıklıkla karşılaştığı iki lehçedir (Karabulut 2010: 390).

Kandaķ kıl-ğan-da bu telepke yetkili bolidu (Polat, 1981: 19). “Nasıl yapılırsa bu isteğe ulaşılabilir.”

Ékin bir şeyirni oķup yézilarda mol hosul üçün bola-vatķan umumi küreşniñ seltenetlik menzirisini roşen tesevvür kılalaymiz. (Polat, 1981: 19-20). “Lakin bir şiiri okuyup yazarken daha verimli olması için yapılan çalışmanın saltanatlı manzarasını tam tasavvur edebilmeliyiz.”

Nege barsañ qazanniñ qulığı töt di-gen şu bolsa kérek. (Ötkür 1985: 29) “Nereye gidersen git kazanın kulpu dört tanedir denen bu olmalı.”

Aç-mi-ğan kapaķ /çaķ-mi-ğan yañak (Emet, 2015: 302) “Açılmayan kabak, kırılmayan ceviz.”

Mektepte haraq iç-mes-lik, tamaka çek-mes-lik, savaqdaşlar bilen uruş-mas-liq. (Yakub 2009: 485) “Okulda alkol içilmemeli, sigara içilmemeli, sınıf arkadaşlarıyla kavga edilmemeli.”

Késellerge qopalliq qil-mas-liq, takallaş-mas-liq. (Yakub 2009: 485) “Hastalara sinirli davranılmamalı, tartışmaya girilmemeli.”

3. Sıfat fiil ekli edilgen morfolojili edilgenlikler

Edilgenlik konusuna sıfat fiilli yapılar bağlamında bakıldığında, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden günümüze kadar yaşanan gelişmelerle kullanım sıklığı da artmıştır. Orhun Abidelerinde sıfat fiilli yapılarda edilgenlik daha çok biçimbirimsiz edilgenlik şeklinde kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ise edilgen biçimbirimlerin kullanımı artmıştır.³ Orhun abidelerinden hareketle Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde ya Gök Tanrı inancı gereği ya da dönemin diline edilgen yapıların yeni girmesi sebebiyle sıfat fiilli yapılarda biçimbirimsiz edilgenliklerin kullanılması tercih edilmiş olabilir. Belki de o dönemde edilgen biçimbirimler yeni kullanıma girdiği için az tercih edilmiş olabilir. Çünkü daha sonraki metinlerde tespit edilen sıfat fiilli yapılarda bile edilgen biçimbirimlerin kullanım sıklığının arttığı görülmektedir. Bir başka görüşe göre, öznenin cümle kurgusunda önemli olduğu dillerde edilgen çatılı fiil yapılarına daha az

³ Köktürkçede edilgen yapıların durumu hakkında daha ayrıntılı bilgi için Mevlüt Erdem’in çalışmasına bakılabilir (Erdem 2000).

rastlanmaktadır. Bu bağlamda Türk dilinin cümle kurgusunda özne önemli bir yere sahiptir ve bu nedenle de özne fiilin yönetimi altında değildir ve Türk dilinin ilk dönemlerinde edilgen çatılı fiiller azdır. Zamanla kullanım alanı genişlemiş, günümüzdeki şeklini almıştır.

Sıfat fiilli yapılar bağlamında edilgenlik konusuna bakıldığı zaman Türk dilinin ilk dönemlerinde sıfat fiilli yapılarda edilgen biçimbirimlerin çok az tercih edildiği ya da kullanılmadığı görülmektedir. Zamanla edilgen biçimbirimlerin sıfat fiilli yapılarda kullanım alanı genişlemiştir. Öyle ki, aynı metinler de bile etken çatılı sıfat fiilli yapılar ve edilgen çatılı sıfat fiilli yapıların kullanıldığı görülmektedir. Aynı durum Yeni Uygur Türkçesi için de geçerlidir. Önceki bölümde anlatıldığı gibi biçimbirimsiz edilgenliklerde sıfat fiil ekleri istisnasız kullanıldığı gibi sıfat fiil ekleriyle birlikte edilgen biçimbirimler de kullanılmaktadır. Bu yapıyla ilgili tespit edilen kullanım örnekleri şu şekildedir:

Yiq-il-ğan çélişqa toymas, / Bedniyet xuyini qoymas. (Ötkür 1985: 51) “Yıkılan mücadeleye doymaz, / Kötü kalpli huyunu bırakmaz.”

Tam öyler yétişmey, tüzleñliklerge tik-il-gen kigiz öyler yiraqtin qariganda, aqirip kör-ün-gen gümbezlerge oxşap kététti. (Ötkür 1985: 305) “Dam evler yetişmediğinden, ovalara dikilen keçe evler uzaktan bakılınca, ağarmış görünen kubbelere benziyordu.”

Qiz tereptin éyt-il-idigan béyitlar mundaq idi. (Ötkür 1985: 309) “Kız tarafından söylenen beyitler şöyle idi.”

Gerpte ili qozgılıni yéñ-il-gen bolsimu, inqılap yalqunliri haman lavildimaqta idi. (Ötkür 1985: 324) “Batıda İli isyanı bastırılmış olsa da, ihtilal ateşi hâlâ alev alev yanmaktaydı.”

Tömür helpe, andin raci baliniñ kandaq şehit kil-in-ğanligini sözlep berdi (Ötkür 1985: 205) “Tömür Halife, ona Raci balanın nasıl şehit edildiğini söyledi.”

Arqidinla uniñ mehremliri qizil tavar yép-il-ğan petnuslarni kótirip kirdi. (Ötkür 1985: 357) “Arkadan da onun özel hizmetçileri kızıl ipek örtülmüş tepsileri ellerine alıp içeri girdiler.”

Eger qiz bolup töre-l-mi-gen bolsa, mundaq dişvarçılıqlarğa duçar bolmasmidikin! “Eğer kız olarak yaratılmamış olsa, böyle zorluklar karşısında çaresiz kalmaz mıydı ki!” (Ötkür 1985: 29)

Déyil supiniñ otturisiğa yéy-il-ğan dastixanda bir tiziq çovuta (hemek) nan bilen bir piyalide azraq tuz süyi turatti. (Ötkür 1985: 191) “Sofanın ortasına serilmiş sofraya bezinde bir miktar ekmele bir bardakta azıcık tuzlu su duruyordu.”

Haşır teyci bilen qézibeg göciğa bolsa, yüzige ur-ul-ğan bir kaçattek tuyuldi. (Ötkür 1985: 157) “Haşır Teyci ile Kadıbey Hoca’ya ise yüzlerine vurulmuş bir tokat gibi geldi.”

Asasiy rehberliri torpaq cemetige mensup bolğanligi üçün "torpaq yégiligi" dep ata-l-ğan bu dixanlar qozgılıni ene şundaq başlandı. (Ötkür 1985: 38) “Asıl önderleri Toprak Cemaatine mensup olduğu için, ‘Toprak Ayaklanması’ diye adlandırılan bu çiftçiler ayaklanması, işte böyle başladı.”

Ürümçide éç-il-idigan yiğingä ya men barimen yaki Ethem baridu. (HZUTE, 370). “Ürümçide yapılacak toplantıya ye ben giderim ya da Ethem gider.”

Birdinla dar bağla-n-ğan tereptin sunay bilen dumbaq avazi yañridi. (Yılmaz 2009: 84) “Aniden cambaz ipi bağlanan taraftan boru ile davul sesleri yükseldi.”

Bu çişle-n-gen nanniñ igisi némişqa şunçe xuş bolup kétédu? (Yılmaz 2009: 85) “Ekmeği ısırılan kişi neden kendini bu kadar mutlu hissediyordu?”

Méhrab aldidiki kiçiqkine coziğa qoy-ul-ğan lampa guva nur çéçip turatti. (Yılmaz 2009: 91) “Mihrap’ın önündeki küçücük masaya yerleştirilen lamba sönük ışık dağıtıyordu.”

Şuniñ üçün, su toldur-ul-ğan ikki soğini quliqidin qaltek ötküzüp, arqan bilen çétip, eşekke toqu-lğan liñgiçakqa artip élip kélettim. (Yılmaz 2009: 94) “Bu nedenle, su doldurulan iki kovanın tutkusunu sürgüden geçirip, organla bağlar ve eşeğe eyerlenen yaya yükleyip getirirdim.”

Örneklere edilgen biçimbirimlerin ardından sıfat fiil eki getirilmektedir. Derin yapıda edilgen çatıdaki fiiller, yüzeye sıfat fiil ekleriyle taşınmaktadır. Yüzeyde oluşturulan birleşik yapının yan cümlesi, edilgen çatıda cümlenin ana/temel fiili ise genel olarak etken çatıdadır. Ya da her iki fiil de edilgen çatıda olabilir.

4. Edilgenlik ve Dönüştürülme İlişkisi: Çatı Nöbetleşmesi

Yeni Uygur Türkçesinde dönüştürülme için ayrı bir ek yoktur. Bu nedenle dönüştürülme ve edilgenlik iç içedir. Edilgenlik ekleri olan *-l* ve *-n* dönüştürülme için de kullanılmaktadır (Yeni Uygur Türkçesinin grameri üzerine araştırma yapan bazı Uygur Türkü dilbilimciler, dönüştürme çatı için ayrı bir ek bulunmaması yani edilgenlik ekleri ile dönüştürülme eklerinin aynı olması sebebiyle edilgen ve dönüştürme yapıların oluşum sürecini aynı görmektedir (Tömür 1987; Tehur 2010: 1614-1615; Seper 2002: 269). Aradaki farkı ortaya koymak için semantik konusu devreye girmektedir ve özne-nesne-yüklem arasındaki ilişki ön plana çıkmaktadır. Dönüştürme çatılarda öznenin bir işi yapması ve yaptığı işten etkilenmesi gerekir. Türk dili ve lehçelerinin gramerleri üzerine araştırma yapanların neredeyse hepsi öznenin yaptığı işten etkilenmesinin dönüştürme çatıyı oluşturduğu konusunda hemfikirdir (Korkmaz 2010: 503; Ergin 2013: 202). Ancak bazı araştırmacılar edilgenlik ile dönüştürme çatıyı ayırmak gerektiğini savunmuşlar ve dönüştürmenin asli biçimbiriminin *-n* olduğunu ifade etmişlerdir (Lübimov 1963: 152).

Dönüştürme çatı için ayrı biçimbirim olmaması, semantik açıdan bir karışıklığa sebep olabilmektedir. Edilgen ve dönüştürme çatıyı ayırt edebilmek için üretken-dönüştürme dilbilgisi kuramı kullanılabilir. Dönüştürme çatıda işi kimin yaptığından ziyade yapılan işten kimin etkilendiği önemlidir.

Atliqlarniñ qarisi közdin yütkende "qara yilpiz" mele terepke sör-ül-üp méñişqa başlidi. (Ötkür 1985: 69) “Atlıların karaltısı gözden kaybolana kadar Kara Leopar, mahalle tarafına doğru sürünerek gitmeye başladı.”

Puqraçe kiy-in-gen yéñi çeriklermu, multıqlirini arqığa qaratti. (Ötkür 1985: 200) “Halk gibi giyinmiş yeni askerler de tüfeklerini arkaya doğrulttu.”

Burada ilk cümlede *qara yilpiz* ikinci cümlede ise *yéñi çerikler* özneleri cümlelerde belirtilen işi yapan ve yapılan işten doğrudan etkilenen konumundadırlar. Ayrıca bu cümlelerin derin yapısına bakıldığında öznelerin aynı olduğu görülmektedir. Yani derinde edilgen yapıda olan cümlelerin özneleri yüzeye taşınım sırasında sonradan özne konumunu almış değıllerdir. Dönüştürme ve edilgen çatıları bu şekilde cümlelerin derin yapısını da inceleyerek bulabiliriz.

5. Meçhul Çatı ya da Tam Edilgen Yapılar

Türk dilinin tarihi dönemlerinden itibaren özellikle durum bildiren fiillerde “*tarafından, vasıtasıyla, canibinden*” gibi edatlarla edilgenlik ifade edilebilmekte, ayrıca çeşitli hâl ekleri (yönelme-bulunma-çıkma) kılıcı/edici belirtilmektedir. Bu şekilde oluşan yapılar arkaik edilgenlik şeklinde de ifade edilmektedir (Baasanjav 2006: 237). Ancak bizim göstermek istediğimiz durum farklıdır. Yeni Uygur Türkçesinde bazı birleşik fiil yapıları, edilgen biçimbirim almadan edilgenliği ifade edebilmekte iken ayrıca edilgen biçimbirim olarak edilgenlik belirginleştirilmektedir. Türk dili grameri üzerine yapılan çalışmaların çoğunda *meçhul çatı* ya da *öznesiz çatı* şeklinde ifade edilen bu yapılarda özne belirsizdir. Aslında edilgen çatının yapısı gereği edilgen fiillerde özne ya

tamamen kullanımdan düşmekte ya da geri plana itilmektedir. Bizim bu türdeki yapıları meçhul yerine tam edilgen şeklinde ifade etmemiz de bununla ilgilidir. Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi sıfat fiil ekleri edilgen yapıların oluşumunda özellikle de edilgen yapılarda öznenin kullanılmasında etkin rol aldığını görmüştük. Zaten sıfat fiil kullanılmadan oluşturulan edilgen cümlelerde özne varsa fiil dönüşlü çatıdadır. Eğer dönüşlü değilse öznenin de kullanılmaması gerekir. Burada fiilin ifade ettiği anlam devreye girmektedir. Konuyu bir örnek üzerinden anlatalım:

Keçqurun toy başla-n-di. (Ötkür 1985: 307) “Gece vakti düğün başladı.”

başla- fiili oluş bildirdiği için ayrıca bir kılıcı yüklenmesine gerek yoktur. *başla-* fiili Türkiye Türkçesi esasında düşündüğümüzde *toy-a başlan-* şeklinde hâl eki (yönelme-bulunma-çıkma) alarak edilgen yapının belirginleşmesine yardımcı olmaktadır.

Buradaki örnekte ise *toy başlidi* şeklinde edilgenliği ifade edebilmekte iken *toy başla-n-di* yapısı ayrıca edilgen biçimbirimi almıştır. Yani hem semantik hem de morfolojik açıdan edilgenlik kesindir. Yeni Uygur Türkçesinde bu türdeki kullanımları tam edilgen yapılar şeklinde ifade etmenin daha doğru olacağı düşünülmektedir. Önceki bölümlerde edilgenliğin olabilmesi için biçimbirime ihtiyaç duyulduğu ya da bazı sıfat fiilli yapılarda biçimbirimsiz edilgenliğin ifade edildiği gösterildi. Buradaki örneklerde ise semantik açıdan etken morfolojide edilgenlik ifade edilebilmekte iken ayrıca edilgen biçimbirimler kullanılmış ve tam edilgenlik dediğimiz yapılar oluşmuştur.

Etisi çaşka bilen at beygisi başla-n-di. (Ötkür 1985: 317) “Ertesi gün sabah olunca at yarışı başladı.”

Buradaki örnekte aynı *başla-* fiili ile oluşturulan yapıda *at beygisi başlidi* şeklinde özne konumu boşaltılmış ve nesne öznenin yerine almış görünmektedir. Çünkü eylemin kılıcısı cümlede yazılmamış olmasına rağmen tahmin edilmektedir. Dolayısıyla derin yapıda nesnenin yüzeyde eylemi yapan değil eylemden etkilenen konumunda olduğu bilinmektedir ve zihinde *at beygisi birileri tarafından başli-t-il-di* biçiminde tamamlanmaktadır. Aşağıdaki örneklerdeki birleşik fiil yapılarında da aynı mantık işletilmektedir.

Etisidin başlap sanaq başla-n-di. (Ötkür 1985: 88) “Ertesi günden itibaren hesap başladı”

Pede yökilip, yene bir naxşa başla-n-di. (Ötkür 1985: 382) “Perde değişip, yine bir şarkı başladı.

Qızıqçı ve çaqçaqçı İbrahim Sayit 1924-yili Kelpin nahiyisiniñ Tomerik mehelleside dèhkan aillside tuğ-ul-ğan. (Öztürk 2015: 149). Şakacı ve latifeci İbrahim Sayit, 1924 yılında Kelpin nahiyesinin Tomerik mahallesinde bir köylü ailesinde dünyaya gelmiş.

Görüldüğü gibi Yeni Uygur Türkçesinde birleşik fiil yapısındaki bazı edilgen çatılarda etken morfolojide edilgenlik ifade edilebilmekte iken ayrıca edilgen biçimbirim kullanılmış ve edilgenlik belirgin hale gelmiştir.

Sonuç

Yeni Uygur Türkçesinde edilgenlik, öncelikle etken yapılara eklenen ve edilgenliği ifade eden eklerle sağlanmaktadır. Ekler vasıtasıyla oluşturulan edilgen yapılarda özne kullanımdan düşmekte ve nesne öznenin yerini almaktadır. Bu türdeki kullanımlar, Türk dilinin tarihi dönemlerinden günümüze kadar en sık rastlanan edilgen yapılarıdır. Yeni Uygur Türkçesindeki bir diğer edilgen yapı, edilgen biçimbirimsiz ya da etken morfolojideki edilgenliklerdir. Bu türdeki oluşumlar, semantik açıdan edilgenliği ifade etmektedir ve bu yapıların kuruluşunda sıfat fiil ekleri etkin bir

şekilde kullanılmaktadır. Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden günümüze kadar tespit edilen bu yapılar, günümüzde de sıklıkla kullanılmaktadır. Türk dilinin yazılı ilk metinlerinde edilgen morfolojideki yapıların yerine daha çok etken morfolojideki edilgenliklerin kullanılmış olması ve zamanla edilgen biçimbirimli yapıların kullanımının genişlemesi her iki yapının örneklerini görünür kılmıştır. Yeni Uygur Türkçesi de günümüzde kullanılmayan Tarihi Türk Lehçelerinin kalıtçılarından birisi olarak payına düşen kalıtları kullanmaktadır. Yani, Yeni Uygur Türkçesinde edilgen yapıların kullanımı, art zamanlı ve eş zamanlı incelendiğinde etken ve edilgen morfolojili yapıların her ikisinin de kullanımda olması açıklığa kavuşmaktadır. Türk dilinin eski dönemlerinde etken morfolojili edilgenliklerin daha sık kullanılması ve zamanla edilgen morfolojili yapıların kullanım alanına girmesi ile her iki yapı da unutulmadan kullanılmaya devam edilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde de aynı şekilde etken ve edilgen morfolojili edilgenlikler birlikte kullanmaya devam edilmektedir.

Yeni Uygur Türkçesinde ayrıca tam edilgenlik diyebileceğimiz, yani ek almadan sadece semantik açıdan edilgenlik ifade edilmekte iken ayrıca edilgenlik ekleri de kullanılarak edilgenlik belirginleştirilmiştir.

Kullanılan Kısaltmalar

BKT G	Bilge Kağan Yazıtı Güney
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
GY	Gulca Yoli
HZUTMS	Hazirki Zaman Uygur Tili II Morfolojiya ve Sintaksis
KB	Kutadgu Bilig
KBŞ	Çum Başkan Şehir
KE	Kısasü'l-Enbiyâ

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Atalay, Besim (2006). *Divanü Lugat-İt-Türk (Çeviri)* (Cilt I-II-III). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baasanjav, Terbish (2006). *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baxtiyor, Bekpo'lat (2016). *Jannatim-Onam (she'rlar)*. Toshkent: Tafakkur nashriyoti.
- Biray, Nergis vd. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi Ses-Şekil-Cümle Bilgisi Metinleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Chomsky, Noam (1981). *Lectures On Government And Binding*. Dordrecht: Foris.
- Crystal, David (1992). *A Dictionary Of Linguistics And Phonetics*. Massachusetts: Blackwell Publish.

- Doğan, Ahmet Turan (2019). “Türkiye Türkçesinde Dilbilimsel Uzatım Örneği Olarak –(X)n-, -(X)l- Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanımı”, *SUTAD*, S. 47, s. 53-72.
- Eckmann, Janos (1998). “Harezmi Türkçesi”. *Tarihi Türk Şiveleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, Janos (2003). *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet B.; Akkoyunlu, Ziyat (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, Mevlüt (2000). *Historical Development Of Reflexive, Reciprocal, Causative And Passives In Turkish*. England: University Of Manchester.
- Ergin, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Gabain, A. Von (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Göksel, Aslı Ve Kerslake, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. New York: Routledge.
- Gürsoy-Naskali, Emine (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haspelmath, M. (1990). “The Grammaticization Of Passiva Morphology”. *Studies In Language*. S. 14(1), s. 25-72.
- Hemrayev, Hemit (2014). *Gulca Yoli*. Almuta: Mir Neşriyatı.
- Hirik, Seçil (2017). “Öbek Yapılarda Yönetim”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Yıl 10, S. 1, Haziran 2017, s. 389-416.
- Holmer, Artur (1996). “Passive Typology -The Case Link”, *Working Papers*, V. 45.
- Hoşur, Memtimin (2008). *Şum Başkan Şehir*. Ürümçi: Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Kara, Funda (2016). “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (Teke)*, S. 5(3), s. 1204-1215.
- Karabulut, Ferhat (2010). “Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi”. *Turkish Studies*. S. 5, s. 359-400.
- Karabulut, Ferhat (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi-Dilbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses Ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaydarov, A.T.; Talipov, T.T.; Tsunvazo, Yu.; İsmailov, İ. (1966). *Hazirki Zaman Uygur Tili ı Morfologiya Ve Sintaksis*. Almatı: Kazak Ssr Penler Akademiyasi Uygurşunaslık Bölümü.
- Kirişçioğlu, Fatih (2018). *Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi Saha/Yakut Türkçesi Halaç Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London And Newyork: Routledge.
- Lübimov, Konstantin (1963). “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller”. *Türk Dili*. S. 13, s.150-155.
- Musa, Enseridin (1985). *Hazirki Zaman Uyğur Tili*. Şıncañ: Şıncañ Maarip Neşriyatı.
- Muzat, Taşrahman (2003). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı.
- Ötkür, Abdurrahim (1985). *İz*. Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı.
- Özkan, Nevzat (2019). *Nogay Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Rıdvan (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Polat, Muhemmet (1981). *Yahşirak Yazayli Kışkırak Yazayli*. Pekin.
- Sali, Memtimin (2004). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şıncañ Univérsitéti Neşriyatı.
- Seper, Süleyman (2002). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı.
- Şavk, Ükü Çevik (2018). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tehur, Arslan Abdulla; Abdurehim Rahman; Yari, Ebeydulla. (2010). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı.
- Tekin, Talat (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tömür, Hemit (1987). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili Grammatikisi- Morfologiya*. Beijiñ: Milletler Neşriyatı.
- Qapayev, Suyun (1995). *Noğaydiñ Üyi*. Çerkessk. s. 10-11.
- Tilşunaslık Heqqida Umumiy Bayan*. (1990). Pekin.
- Veli, Kurban (1986). *Bizniñ Tarihiyyeziklerimiz*. Şıncañ: Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Uysal, Bilal (2019). *Türkçede İşteş Çatı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yakub, Abdurishid (2009). “Necessity Operators İn Turkish And Modern Uyghur”. *International Journal Of Central Asian Studies*. S. 13, s. 479-492.
- Yalçın, Süleyman Kaan (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yılmaz, Cansu (2009). *Zunun Kadiri Eserleri (Giriş – İnceleme – Metin – Çeviri)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yücel, Bilal (2011). “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”, *Türk Gramerinin Sorunları I-II, 14 Ekim 1995 Türk Dil Kurumu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 268-313.
- Zeynalov, Ferhat (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*. Akt. Yusuf Gedikli. İstanbul: Cem Yayınları.